

Gruppevirksomhet ved Trondheim fengsel avdeling Leira

*Avklaring og styrking av den sosiale kompetansen som læres i
arbeidet og fritiden*

Egil Larsen

Copyright: Kriminalomsorgens utdanningscenter KRUS, Oslo 2001

Utgitt av:
Kriminalomsorgens utdanningscenter KRUS
Boks 6138 Etterstad
0602 Oslo
www.krus.no

KRUS småskrift
nr. 1/2001

ISSN: 0803-9399
ISBN: 82-91910-18-9

Trykk: CGS AS

Forord

I en utviklingstid for kriminalomsorgen når det gjelder programvirksomhet, har dette også inspirert anstalter som allerede har hatt en arbeidsmodell for sin virksomhet. Åpne anstalter som Leira har gjennom årene prøvd å utvikle ulike modeller og har hatt erfaringer på at gjennomføringen av det ønskede ikke alltid har gått som man har ønsket. Selv om tjenestemenn har økt sin kompetanse, er det mange rammefaktorer som også skal være på plass for at man skal nå de målene man setter seg. Både stabile, interesserte og kompetente tjenestemenn, en aktiv og offensiv ledelse, tilpassede turnusordninger og materielle muligheter må være tilstede for at man skal lykkes.

Leira innså at de hadde et behov for å styrke sitt soningsinnhold med tilleggsaktiviteter og fant inspirasjon og idéer fra programvirksomhet, andre vil kanskje kunne styrke sitt soningsinnhold ved å lære av åpne anstalters bruk av andre praktiske aktiviteter. Det som er vesentlig er imidlertid at aktivitetene blir satt inn i og begrunnet i en helhetlig tenkning, slik at man ikke bare supplerer med "noe tilfeldig" fordi man ikke er tilfreds med dagens tilstand. Det framgår av dette opplegget at det finnes faglige begrunnelser for valg av tilleggsaktiviteter, noe som kanskje også kan være en hjelp for andre anstalter.

Det som dette opplegget synliggjør, er at det innenfor etaten finnes fagkrefter på alle nivåer som er i stand til å utvikle meningsfylte aktiviteter når man samarbeider på anstaltens premisser.

Vi anser at et slikt arbeid som her er presentert, bør kunne gi andre inspirasjon til egenutvikling i tråd med kriminalomsorgens forventninger og overordnede målsettinger.

Harald Føsker
ans.red.

Innhold

INNLEDNING	6
Hva må styre eller være begrunnelsen for gruppevirksomheten?.....	7
OPPLÆRING OG KOMPETANSEUTVIKLING	7
Konsekvenspedagogikk og fengsel	9
Sosial kvalifisering og begrunnelser for gruppevirksomhet	11
Innholdsutvikling og brukerperspektivet	12
Gruppevirksomhet for avklaring og utvikling av sosial kompetanse.....	14
Valg av temarekkefølge	14
Organisering og gjennomføring:	15
Opplæring av alle innsatte.....	16
7-punktprogrammet	18
Selvaktualisering,	18
Selvhjulpenhet	18
Ansvarliggjøring.....	19
Troverdighet	19
Åpenhet	19
Samarbeidsevne.....	20
Mottakelighet	21
TEMA 1	22
Bli kjent med hverandre og en orientering om innholdet i gruppevirksomheten	22
Gjennomføring	23
TEMA 2	24
Hverdagsutfordringer	24
Gjennomføring	25
TEMA 3	26
Utfordringer som er uklare – hva er fakta og hva er synsing?	26
Gjennomføring	27
TEMA 4	30
Informasjonsinnhenting og konkretisering.....	30
Gjennomføring	30
TEMA 5	34
Ivaretagelse av seg selv i sosiale sammenhenger (handlinger og selvtillit)	34

Gjennomføring	35
TEMA 6.....	36
Når en utfordring blir eller er et problem – problembevissthet og løsningsmuligheter ..	36
Gjennomføring:	38
TEMA 7.....	40
Aggresjon som handlingsvalg og problemskaper	40
Gjennomføring	41
TEMA 8.....	43
Verdier	43
Gjennomføring	43
TEMA 9.....	45
Forståelse av andre - empati.....	45
Gjennomføring	45
TEMA 10.....	47
Bevissthet om følger av handlinger - konsekvensbevissthet	47
Gjennomføring	47
TEMA 11.....	49
Bevissthet om følger av handlinger - konsekvensbevissthet	49
Gjennomføring	49
KOMMENTAR	50
TEMAER VIDERE	50
FORSLAG TIL ANDRE MOMENTER	51
LITTERATUR	52

Innledning

Utarbeidingen av denne modellen har pågått over lang tid. Inspektør Roar Moholt tok kontakt med meg i 1997 om en oppjustering av kompetansen på anstalten. Dette førte til møter med alle ansatte, og en prosess der oppfrisking i konsekvenspedagogisk forståelse ble gjennomført. Det ble gjort via noen samlinger og besøk på institusjoner i Københavnområdet.

I denne prosessen vokste det fram en forståelse og et ønske om å styrke virksomhetene på anstalten slik at det sosialpedagogiske innholdet i arbeidsvirksomheten ble tydeligere for de innsatte og dermed kunne utnyttes bedre i opptreningen.

Betjentene ønsket å delta i virksomheter som kunne styrke refleksjonen angående livet på anstalten hos de innsatte. Det ble drøftet ulike muligheter, men det endte opp med to tilbud som skulle inngå i den vanlige driften på Leira. Det ene ble et innføringskurs for de innsatte i konsekvenspedagogikken når de kom til anstalten for å bli kjent med begrunnelsene for det sosialpedagogiske opplegget knyttet til arbeidet. Det andre ble et gruppeopplegg som skulle styrke den sosiale forståelsen hos den enkelte innsatte slik at arbeidsdriften og livet på anstalten kunne settes inn en mer utviklende ramme. Erfaringene tilsa at den daglige driften ikke klarte å skape nok refleksjon hos den enkelte innsatte om seg selv og det sosiale samspillet. Derfor var man ute etter å finne fram til et redskap som kunne styrke dette.

Noen betjenter hadde gått på kurs i gruppedynamikk og gruppebehandling, og en var Ny Start instruktør. Det ble derfor viktig å skape en prosess som gjorde at betjentene fikk brukt sin særskilte kompetanse i gjennomføringen og utviklingen av opplegget. De første forslagene fra min side innholdt derfor mye fra bl.a. Ny Start, men også deler av opplegg jeg selv har lært og utviklet i arbeid med klienter, elever og misbrukere tidligere. Dette ble etter hvert modifisert og tilpasset konsekvenspedagogisk grunnforståelse. I prosessen gikk også flere av betjentene på kurs for å styrke den allmenne kompetansen i å arbeide med grupper. De utviklet etter hvert sitt eget opplegg som de brukte, parallelt med at jeg jobbet videre med mine forslag.

Det innholdet som presenteres her, er derfor et produkt av en prosess som har tatt inspirasjon fra ulike opplegg, noe ganske direkte, men som også har helt nye elementer og som er satt i inn en konsekvenspedagogisk ramme. Dette filosofiske og pedagogiske grunnlaget er avgjørende for valg av innhold i temaene, rekkefølgen på temaene og hva som er det endelige målet, nemlig konsekvensbevissthet og forståelse av at man både har ansvar for handlingene og handlingenes konsekvenser.

Jeg vil takke følgende betjenter som har vært involvert i opplegget med opplæring og gruppevirksomhet for innsats og inspirerende innspill i et samarbeid der jeg har lært mye: Svein Lauseth, Torbjørn Nilsen, Tore Stamnes, Willy Larsen og Kjell Gunnar Grip.

Hva må styre eller være begrunnelsen for gruppevirksomheten?

Følgende momenter er avgjørende for denne virksomheten:

- **den konsekvenspedagogiske forståelsen – Leiramodellen**
- **gruppevirksomheten er en nødvendighet for de ansatte for å styrke ”den holdningsstyrte modellen”**
- **gruppene må være nødvendige for å tilfredstille og utvikle innsattes ønsker om endring**
- **gruppene må være en nødvendighet for å styrke soningsinnholdet for de innsatte slik at de kan utnytte institusjonens muligheter**
- **gruppene må være et nødvendig element for å skape ansvarfølelse hos den enkelte innsatte**
- **gruppene må være nødvendige for å øke de innsattes forståelse av seg selv, sine handlinger og handlingenes konsekvenser og dermed konsekvensbevisstheten**

Opplæring og kompetanseutvikling

Alle mennesker har utviklet sin sosiale og faglige kompetanse i en livslang prosess. De har lært å forstå sine omgivelser og ta ansvar for seg selv i den materielle og sosiale virkeligheten de har vært en del av. Denne sammensatte kompetansen er avhengig av det lærings- og omsorgsmiljøet en har opplevd, de tilgjengelige sosiale og materielle mulighetene og de sosiale kravene som har vært nødvendig for overlevelse. For noen har dette vært en oversiktlig og trygg prosess, for andre vanskelig og utrygg. Men likevel har det for alle vært en blanding av aktiv og passiv tilpasning. Noen har også flyktet fra et miljø som de opplevde som altfor problematisk. Dermed har kanskje prosessen manglet viktige voksenpersoner som kunne veilede, sette grenser og gi omsorg.

Oppvekst i ulike miljøer fører til utvikling av forskjellig kompetanse. I et stabilt samfunn som det norske med mange felles verdier, som bl.a. formidles i skole og arbeidsliv, vil likevel mye av den sosiale kompetansen være lik hos borgerne. De fleste kjenner til vanlige omgangsformer, vanlige spiseskikker, forventet klesdrakt og utseende, hva som ligger i respekt for andre, hva en selv har ansvar for, hvilke konsekvenser brudd på lover og regler fører til og hvordan en kan tilfredstille egne behov på en akseptabel måte.

De personene som av en eller annen grunn har utviklet en kompetanse som først og fremst er tilpasset samfunnets randsoner, har utviklet mindre av den forventede sosiale kompetansen som er nødvendig for å klare et ordnet og lovlydig liv. Det innebærer ikke at disse menneskene ikke har sosial

kompetanse, men de har en annen kompetanse som for dem har vært nødvendig for overlevelse i den livsprosessen de har gjennomgått. Noen har så lite av den allmenne forventede kompetansen at de ikke forstår vanlige sosiale sammenhenger, eller de er svært usikre og opplever angst i situasjoner som de fleste opplever som helt uproblematisk, f.eks. å bo i ordnede former i en bygård eller å ta bussen inn til byen for å gjøre et ærend.

Samfunnets utvikling har ført til en mer fragmentarisk tidsepoke med utvikling av en individualisme og en jeg-meg-orientering. Det som foreldregenerasjonen hadde som sikker referanse, er ikke lenger en sikker referanse for den oppvoksende slekt. Informasjonssamfunnet har lagt nye rammer og stiller nye krav til oppdragelse og sosial mestring. På mange måter er verden blitt mindre via tilgangen til all informasjon, mens påvirkningen er blitt større. Derfor vil blant annet navigasjonen mellom rett og galt skje mer i forhold til informasjonssamfunnet enn det som var tilfelle tidligere der overførte verdier i langt sterkere grad var styrende. Dette er også en stor utfordring for pedagoger og andre fagpersoner som skal jobbe med opptrening og styrking av sosial kompetanse. Det utfordrer oss både på det metodiske plan og i forhold til hvilke virkemidler som velges i forhold til metoden.

Mennesker med et handlingsmønster som skaper problemer både for dem selv og andre, har sjelden vært deltakende i en naturlig oppdragelse og i vanlige sosiale miljøer preget av aldersadekvat omsorg, aldersadekvate krav og aldersadekvat veiledning. Dette er tilfelle uansett om oppveksten har skjedd i et rikt eller fattig materielt miljø. Den «avvikende» kompetansen de har utviklet, har foregått i spesielle sosiale sammenhenger og ofte uten veiledning av stabile voksne, for eksempel i en familiesammenheng. Den veiledning de har fått, har stort sett skjedd på en profesjonell arena knyttet til skole og spesialpedagogikk, barnevern, barne- og ungdomspsykiatri, rusmiddelomsorgen eller andre institusjoner.

Når læringsprosessene ikke har vært i tråd med samfunnets krav og forventninger, har samfunnet brukt ressurser for å rette på dette i ettertid. Det har skjedd enten ved polikliniske tilbud til personer som har bodd i eget hjem, eller tilbud i institusjoner der mennesker enten har vært innlagt frivillig eller med tvang.

I kriminalomsorgen skjer denne opptreningen i et tvangspreget miljø. Når målet er tilbakeføring til samfunnet med et liv uten kriminalitet, må institusjonene vektlegge en prosess som muliggjør måloppnåelsen. Fengslene har derfor innført virksomheter som er vanlige for andre voksne borgere for å skape en tilnærmet vanlig kvalifisering, f.eks. arbeid og skole, men erfaring tilsier at bare tilbud i og for seg ikke er tilstrekkelig. Ulike tilbud har innsatte fått i mange sammenhenger uten at de har klart å nyttiggjøre seg dette i andre situasjoner utenfor institusjon. Tiltakene kan også ha vært gjennomført på en måte som har hatt liten overføringsverdi og derfor bare har vært en slags tidtrøye.

Den største utfordringen er derfor å skape et sosialt miljø i anstalten med tilnærmedesvis de samme krav, regler og valgmuligheter som gjelder for voksne ellers i samfunnet. Anstaltens sosiale miljø bør, i følge konsekvenspedagogikken, gjennomføres av en omgangstone som preges av åpenhet og respekt for individet, og muligheter for den enkelte til å fatte selvstendige valg og samtidig ta ansvar for konsekvensene av valgene.

I et fengsel der en har mange mennesker som har blitt preget av et liv i samfunnets randsoner, vil selvsagt anstaltmiljøet også preges av de verdiene, de holdningene og den respekten som er knyttet til en slik livserfaring dersom de ansatte ikke prøver å sette andre standarder. Derfor blir det nødvendig å reflektere over hvordan en kan påvirke disse aspektene under soningen. De ansatte må prøve å finne fram til aktiviteter, i tillegg til skoletid og arbeidstid, som fremmer refleksjonen hos de innsatte i forbindelse med sosiale samspill og bruk av muligheter. Det har vist seg at bare arbeidstilbud eller tradisjonelle skoletilbud ikke i seg selv er tilstrekkelig for alle til å bryte et avvikende liv. Konsekvenspedagogikken er opptatt av disse dilemmaene og har utviklet en praksis på institusjonen som inneholder krav med flest mulig av de samme forventningene som stilles til voksne ellers i samfunnet. For en fengselsinstitusjon er bruken av konsekvenspedagogikken en tilnærming som både er fornuftig og utfordrende.

Konsekvenspedagogikk og fengsel

Konsekvenspedagogikken mener at alle mennesker er den de viser gjennom sine handlinger. Friheten hvert individ har til å styre eget liv, er knyttet til personens faglige og sosiale kompetanse.

Alle mennesker kan lære, også de som lever i samfunnets randsoner. Derfor må det settes i gang sosialpedagogiske tiltak slik at også innsatte i fengsel kan bygge opp en nødvendig sosial kompetanse som har overlevelsesverdi i normalsamfunnet. Den enkelte må lære seg å forstå sosiale krav, se konsekvensene av sine handlinger og velge de handlingene som er nødvendige for vedkommende og som samtidig er akseptable for samfunnet.

Konsekvenspedagogikken ser mennesket som en skapning som er frihet - som kan velge pga. sin biologiske utrustning. Det kan utvikle seg til både å tenke i fortid, nåtid og framtid, og dermed forstå kompliserte sosiale sammenhenger. Dette henger sammen med det at konsekvenspedagogikken også anser mennesket som en skapning som har frihet. Den friheten mennesket til en hver tid har, er knyttet til den faglige og sosiale kompetansen som personen har utviklet i den individuelle livsprosessen. Har denne vært avvikende, kan vi dermed si at friheten vedkommende har, er begrenset når det gjelder å forstå og klare et lovlydig liv. Friheten mennesket har, henger også sammen med

mulighetene til å fatte de ”riktige” valgene og samtidig forstå konsekvensene av de valgte handlingene. Konsekvensbevisstheten økes ved erfaring og refleksjon. For mennesker som gjennomgår en vanlig oppdragelse og lever innenfor akseptable rammer, skjer denne bevissthetsutviklingen rundt erfarte konsekvenser i forhold til livssituasjoner både i arbeid og i privatliv. Ofte er det ledsaget av personlig veiledning i forhold til brudd på avtaler eller ved konfrontasjoner når det gjelder sosialt samspill.

I et fengsel er ikke alle disse arenaene naturlig til stede. Den materielle og sosiale friheten er vesentlig begrenset og fører til at de innsatte ikke opplever at de kan styre sitt eget liv på samme måte som utenfor anstalten. I et fengsel som har strenge sikkerhetskrav, er ofte mye av hverdagen strengt regulert. Innenfor disse rammene må det likevel tilrettelegges muligheter for handlingsvalg uten at sikkerheten svekkes. Det er innlysende at det er lettere å gjennomføre en slik tilrettelagt soning i en åpen anstalt eller kontraktavdeling, men det bør være mulig å skape noe av dette også i en vanlig domsavdeling med fellesskap. Utfordringen for fagpersonalet blir å skape et sosialt miljø i anstalten som tilrettelegger et miljø med samspillmuligheter som både stiller krav, har klare konsekvenser og har arenaer der det sosiale samspillet blir drøftet, avklart og øvd på. Dette skjer naturlig i arbeidet, men kan styrkes vesentlig dersom det gis rom til å øve og reflektere over egne handlinger. Kontaktbetjentordningen og arbeidet rundt soningsplan vil gi muligheter for personlig veiledning, det vil også kunne styrke kommunikasjonen ved opprettelse av konsekvensavtaler og i konfrontasjoner.

I en fengselsinstitusjon er det av stor betydning at miljøet til en hver tid stiller de samme kravene til sosialt samvær som forventes av voksne ellers i samfunnet. Det innebærer at det både må bevisstgjøres hos den enkelte innsatte - at den innsatte må få kjennskap til hva som forventes, og at alle innsatte konkret får oppleve at kravene og forventningene etterleveres.

Samtidig må de innsatte få komme med sin forståelse av sosiale forventninger og sosial kompetanse. Dette vil både underbygge vedkommendes egen forståelse og føre til en åpenhet for andre om at det kan være nyttig å drøfte ting man ikke forstår eller er uenig i. En slik åpenhet i kommunikasjonen om forståelse er et godt utgangspunkt for avdekking av ønsker og ofte et nødvendig utgangspunkt for den individuelle sosiale opplæringen.

Dette stiller spesifikke krav også til de ansatte. De ansatte må samarbeide på en slik måte at systemet ikke undergraves. Det må være en utstrakt grad av åpenhet, samarbeid, troverdighet og felles ansvarliggjøring mellom de ansatte for å opprettholde og styrke en slik felles faglig plattform.

Sosial kvalifisering og begrunnelser for gruppevirksomhet

Voksne mennesker generelt opprettholder og utvikler sin sosiale kompetanse bl.a. gjennom arbeidsvirksomheten som både inneholder naturlige krav til yrkesutøvelse og krav til sosialt felleskap. For mennesker som ikke har lært dette eller fått disse mulighetene, er derfor arbeid et vesentlig middel til å oppnå en slik nødvendig kompetanse, men de som skal utvide sin sosiale kompetanse trenger ofte muligheter for samtaler knyttet til den sosiale virksomheten og arbeidsvirksomheten.

For mange innsatte kan det være nødvendig å styrke de forståelsesmessige prosessene ytterligere ved en mer strukturert og intensiv opplæring. Når en skal gå spesifikt inn på sosial bevissthet og forståelse i en kollektiv virksomhet som har klare begrensede rammer, vil denne vesentlig kunne styrkes ved samtaler i grupper som tar opp mange sider ved deltakernes liv, både i og utenfor anstalten. Derfor innfører Leira gruppevirksomhet der utvikling av den individuelle forståelsen angående arbeid og forholdet mellom individ og kollektiv får en spesiell oppmerksomhet. Dermed vil den innsatte bedre kunne dra nytte av de naturlige treningsarenaene som er knyttet til arbeidsdriften og det sosiale fellesskap og samtidig få anledning til å utvide sin forståelse for sosiale utfordringer og problemer knyttet til anstaltoppholdet og livet generelt. Både forståelsen og konsekvensbevisstheten vil dermed styrkes, og den enkeltes frihet økes. I tillegg vil den enkeltes ansvarsopplevelse for egne handlinger bli mer framtrædende.

I slik gruppevirksomhet vil både den individuelle og den kollektive delen av personligheten utvikles. Den enkelte vil kunne få gi uttrykk for sine egne, ønsker, oppfatninger og eventuelle frustrasjoner i forhold til andre, og dette kan tas opp til drøfting som skaper en felles forpliktelse for framtida. De 7 punktene: Selvaktualisering, selvhjelpenhet, ansvarliggjøring, troverdighet, samarbeidsevne, mottakelighet og åpenhet, vil naturlig berøres i arbeid og opplæring, men forståelsen kan styrkes i spesielle kollektive aktiviteter som retter seg inn mot både deler og helhet.

Gjennom gruppevirksomheten, som skal styrke de naturlige miljømessige prosessene i arbeidet og fritidsaktivitetene, vil muligheten for måloppnåelse økes i en åpen anstalt.

Det er vesentlig at den enkelte innsatte opplever at man faktisk har frihet til å velge, og at det er et subjekt-subjekt-forhold mellom ansatte og innsatte. Brukerperspektivet som både innebærer brukerorientering, brukermedvirkning og brukeransvar må ivaretas også i gruppesamtalene.

Innholdsutvikling og brukerperspektivet

Programmet må betraktes som et hvilket som helst treningsprogram for grupper, uansett om det er i tilknytning til idrett eller sosiale ferdigheter. Det har et spesielt innhold, det kan prøves ut, men det må skje i full åpenhet der brukere får anledning til å komme med forslag underveis. Det er opprinnelig ment at man bør ha en samling pr. uke, men dette bør tilpasses den treningsperioden som er tilgjengelig, nødvendig intensitet og de arbeids- aktivitetsmulighetene som eksisterer på anstalten.

Innholdet i samlingene er utarbeidet over tid ut fra de erfaringene betjentene har gjort med tidligere deltakere. Dermed er innholdet en blanding av hva fagpersonene mener er nødvendig å utvikle av forståelse i forhold til oppholdet på Leira og i livet generelt og faglige erfaringer som er gjort i tilsvarende arbeid.. Men det er også tilpasset de tilbakemeldingene man hele tiden har fått fra innsatte og det grunnleggende menneskesynet som ligger i konsekvenspedagogikken. Derfor har også innholdet endret seg i gjennomføringsperioden.

En stor utfordring er å tilpasse innholdet til den særskilte gruppa og de enkelte deltakerne. Alle mennesker er forskjellige, selv om vi også i en kultur har mange likheter. Selv om man er innsatt er man derfor ikke lik alle andre innsatte. Det er i de fleste sammenhenger i sosialt arbeid ufruktbart å tro at et spesielt opplegg som "har virket" en gang dermed også skal ha samme effekt på neste gruppe eller individ. Kanskje er det slik at innsatte er mer ulike hverandre enn vanlige lovlydige borgere som tross alt har mange felles samfunnsarenaer. Dette vil derfor kreve ekstra oppmerksomhet.

I tillegg er erfaringen at ingen grupper er like, og dermed må både innhold og tempo på gjennomføring hele tiden vurderes. Kanskje er det nødvendig å dvele lengre ved et tema for en gruppe, og kanskje kan man behandle et annet tema mer overflatisk. Dersom innsattegruppa i anstalten endrer seg, vil det nødvendigvis påvirke innhold og gjennomføring.

Åpenheten rundt innholdet i soningen kommer tidlig i prosessen. De innsatte som søker seg til Leira vet hva de velger dersom de skal starte soning på anstalten. De får opplysninger om arbeidsmuligheter og krav, fritidsmuligheter og krav og krav til deltakelse i gruppevirksomhet. Valget av soningplass er knyttet til at man bestemmer seg for deltakelse i helheten. Alle som kommer til Leira har valgt alle aktivitetene.

Som en del av opplegget og den åpenheten man legger opp til, får alle innsatte tidlig i soningen en opplæring i konsekvenspedagogikkens innhold. Dette blir gjort for å synliggjøre for de innsatte det menneskesynet og de begrunnelsene som ligger bak alle regler, praksis og betjentenes væremåte. Målet er å la de

innsatte få mest mulig innsikt slik at de ikke behøver å lure på om de blir manipulert av betjentene.

Et opplegg eller ”program”, bl.a. slik det er beskrevet her, kan virke teknokratisk. Det er utformet av noen ”eksperter”, og det skal være tilpasset en viss gruppe mennesker som ikke har annet valg enn å bli med på innhold og framdrift dersom de velger soning på Leira. I tillegg er det brukt begreper som spesifikke tema, tidsbruken er bestemt, og det er beskrevet hva man bør ta opp og nesten hvordan man skal snakke sammen.

Dersom det bare er slik, er opplegget teknokratisk, selv om møtet mellom betjenter og innsatte kan preges av respekt og åpenhet. Møtet tar da kun vare på brukerorienteringen – det at man har laget noe som man mener er for brukerne og at noen får tilbudet. De innsatte får ingen mulighet til å påvirke den egentlige gjennomføringen angående tema, temainnhold eller framdrift. Dermed forsvinner delvis individet og individet blir på mange måter lik gruppa. Det vil si at brukervedvirkningen kun vil dreie seg om reaksjoner på det ”som må gjennomføres”. Brukeransvaret er også bare delvis berørt i en slik tilnærming og inneholder kun ansvar for egne handlinger i treningsrommet innenfor det allerede fastlagte.

En slik bruk av opplegget vil være i strid med det konsekvenspedagogiske menneskesynet og preges av en objektgjørende planlegging og styring, selv om møtet mellom fagpersoner og innsatte kan inneholde subjekt-subjekt-elementer. Det vesentlige blir at fagpersonene ikke lar være å bruke sin faginnsett og erfaring og dermed overlater alt til de innsatte. Fagkompetansen skal brukes i kommunikasjonen mellom mennesker som også har kompetanse, og som er selvstendige og velgende.

Oppleggets innhold, dets svært ”firkantede” konkrete beskrivelse av gjennomføring og framdrift er derfor kun ment å være en strukturert idéskisse og bør brukes som det.

Erfaringsmessig er det lettere å løse opp på noe som i utgangpunktet er veldig strukturert enn å finne fram til en struktur på noe som virker flytende eller usystematisk.

Opplegget skal ikke brukes uten å tilpasse både temaene, innholdet og tidsbruken til den enkelte gruppe man jobber med og de individene som deltar opp. Kanskje må man sågar gi ekstra støtte til enkeltdeltakere underveis via kontaktbetjent eller snakke med enkeltdeltakere uformelt mellom samlingene om aktuelle emner. Det kan også hende at et tema fyller flere samlinger, og at det andre ganger kan tas opp to temaer i løpet av en samling. Det er heller ikke noe i veien for at man endrer rekkefølge, utelater et tema eller legger til noe ubeskrevet.

Gruppevirksomhet for avklaring og utvikling av sosial kompetanse

Dette opplegget inneholder 11 beskrevne tema pluss forslag for videre arbeid. Det er som nevnt mulig å gjøre de 11 samlingene til færre, starte raskere med 12. og lignende, men noen av leksjonene vil være mer grunnleggende for arbeidet fra 12 og utover.

Leirabetjentene tilpasser opplegget til det som de mener er vesentlig og har lagt til temaer som angår gruppa av innsatte ut fra deres generelle erfaringer. De har også flettet temaene inn i samlinger som kun har tatt utgangspunkt i de ”7 punktene”.

Målene med en slike gruppesamtaler er å skape et akseptabelt sosialt klima i anstalten slik at innsatte og ansatte kan ferdes i et sosialt miljø som er mest mulig tilfredstillende når det gjelder (re)habilitering, både i arbeidstiden og i fritiden.

Dette bevisste miljøet er avgjørende for den totale sosialiseringprosessen som skjer på Leira. De innsatte skal både bli klar over hva andre mener og hva de selv anser som utfordringer. Likeledes skal dette gruppearbeidet skape åpenhet og trygghet for alle innsatte til å uttrykke meninger om det sosiale samspillet. For at dette skal bli mulig er følgende områder vesentlige å få gjennomgått:

- Sosialt samliv på institusjon
- Respekt og selvaktualisering
- Ansvar og valg
- Troverdighet
- Samarbeidsevne og mottakelighet
- Åpenhet
- Utfordringer på små arenaer, i og utenfor anstalten, f.eks. å ta bussen.
- Åpne tema knyttet til «livet generelt» etter deltakernes ønsker

Hensikten er å styrke det generelle refleksjonsgrunnlaget til de innsatte. Dette gjøres ved å satse på helt spesielle områder som er av vital betydning for alle mennesker og som har stor overføringsverdi til andre arenaer. Det vil blant annet styrke gruppesamtalene og diskusjonene om en generell sosial kompetanse.

Valg av temarekkefølge

De innsatte skal øke sin konsekvensbevissthet og utvikle ansvarsfølelse for både handlinger og handlingenes konsekvenser. Dermed må man ha en temarekkefølge som suksessivt nærmer seg målet. Det må skje ved en gradvis utvikling og styrking av personens grunnleggende forståelse av seg selv og sine handlinger og samspillet med omgivelsene.

Dette opplegget har valgt å starte med en gjennomgang av 7-punktprogrammet for å gi deltakerne en innføring i noe overordnet og noe man vil berøre i alle temaene. Prosessen er en generell gjennomgang fra det allmenne til det mer spesielle og individuelle. Under hvert tema er det også ment å gå fra det mer allmenne ved temaet til det mer særskilte.

I det andre, tredje og fjerde tema ser man på allmenne hverdagutfordringer - det som angår alle mennesker, og det som oppleves som uklart og som trenger avklaringer ved informasjonsinnhenting før man handler.

I det femte tema behandles forholdet mellom egne ønsker og mulighetene med hensyn til fellesskapet. Tema nummer seks omhandler utfordringer som er et problem eller det som blir et problem og eventuelle løsningsmuligheter. I tema sju behandles aggressive handlinger som spesielt problemskapende. Tema åtte og ni dreie seg om allmenne og individuelle verdier og empatiproblematikken. Til slutt ender man opp i tema 10 og 11 om konsekvensbevissthet. Dette er ment å være en slags syntese av det som tidligere er behandlet.

Organisering og gjennomføring:

Et vanskelig valg er om gruppene bør være åpne eller lukket. Det er mulig å velge begge deler.

Det som taler for at gruppene bør være åpne, er det lave antallet av innsatte på Leira og fordi aktuelle tema ikke er knyttet til løsninger som finnes i en fasit. Det finnes mange akseptable løsninger på sosiale utfordringer. Også nye innsatte på Leira kan ha noe å bidra med i en slik prosess. Nyankommende vil dermed også lettere kunne få kjennskap til forventninger og krav fra medinnsatte. Det vil si at noen deltakere har vært med en stund når nye kommer inn i gruppa - noen slutter og nye kommer til.

Det som taler for lukkede grupper er at man ofte glir inn i en prosess der man blir avhengig av å kjenne hverandre, og tryggheten i det sosiale miljøet kan bli avgjørende for måten man klarer å drøfte utfordringer. Likeledes kan man si at alle deltakerne er i samme utvikling, og at innholdet og framdriften dermed lettere kan tilpasses gruppa og enkeltmedlemmene. I tillegg vil et strukturert opplegg som er presentert her, lettere kunne gjennomføres med lukkede grupper. På Leira har valget falt ned på den siste ordningen.

Gruppestørrelsen bør hele tiden holdes rundt 6-7 deltakere. Deltakelse i gruppene er obligatorisk fordi det er en viktig del av det totale opptreningsmiljøet på anstalten. Det vil være en fordel at både menn og kvinner er med i samme gruppe, men kvinner må ikke være alene som gruppedeltakere. Gruppene kan for eksempel treffes en gang pr. uke med 2 timer til rådighet. Erfaringsmessig vil det gi deltakerne tid til utfordringer mellom samlingene. Gruppa må sitte i et rom hvor det ikke er forstyrrelser, og møtet bør ledes av to betjenter/veiledere som er til stede under hele samlingen.

To veiledere gir større faglig tyngde og bedre trygghet for gjennomføring. Det gir også bedre muligheter for faglige drøftinger mellom møtene. Ved sykdom kan den ene sikre framdriften, og deltakerne blir dermed ikke skadelidende. Betjentene må sørge for at ingen deltakere blir overkjørt, og at alle får komme fram med sine behov. Deler av samlingen kan godt ledes av en av de innsatte. En slik møteledelse kan med fordel gå på rundgang, men dette er avhengig av tema. I de fleste sammenhenger er det nødvendig med faglig ledelse. Denne gruppa kan både ha diskusjoner og trening/rollespill. Gruppevirksomheten bør startes tidlig i soningen og kan med fordel repeteres kort før løslatelse.

Opplæring av alle innsatte

Som en presisering av brukerperspektivet og en understreking av åpenhet er det som nevnt en fordel om de innsatte får innsikt i den grunnleggende tenkemåten og den metoden de blir en del av. Derfor har man valgt å gi de innsatte en opplæring i konsekvenspedagogikken som teori og metode.

Hensikten med opplæringen er å gjøre de innsatte kjent med den menneskeforståelsen som ligger i teorien. Via en slik opplæring vil de innsatte lettere forstå regler, og at reguleringen av det sosiale samspillet ikke bare er en strategi for å ha kontroll over innsatte. Det er viktig at de innsatte ser konsekvenspedagogikken som en forståelse som gjelder mennesket generelt – også betjentene, og at forståelsen oppleves som like gyldig også etter soning. Opplæring i konsekvenspedagogikk bør ha med følgende momenter:

- 1. Avklaring av hva det er som karakteriserer et menneske og hva det er som er grunnlaget for at vi oppfatter et menneske som vi gjør.**
 - individuell refleksjon
 - framlegg for de andre gruppemedlemmene
 - grupperefleksjon
- 2. Innføring i konsekvenspedagogikkens menneskeforståelse**
 - bruk av praktiske eksempler
- 3. Hva er det som karakteriserer mennesker som lever et kriminelt liv?**
 - individuell refleksjon
 - gruppediskusjon
- 4. Hva er det som karakteriserer mennesker som lever et lovlydig liv?**
 - gruppediskusjon

5. Hva vil det si å tenke i konsekvenser?

- praktiske eksempler

6. Forholdet mellom valg, ansvar og konsekvenser.

7. Forholdet til frihet

- friheten man har, knyttet til kompetanse og forståelse.
- hvordan utvikles den?

8. Holdningsstyrt institusjon

- felles opptreden av ansatte
- felles forventninger til innsatte
- like konsekvenser for like overtredelser
- konsekvensavtaler på uakseptabel atferd
- tilrettelegging slik at de innsatte skal kunne utvikle seg som individer
- ta innsatte på alvor, ta deres handlinger på alvor

9. Konfrontasjoner og veiledning, konsekvensbevissthet

10. Kontaktbetjentrollen og soningsplan som del av et helhetlig system

Opplæringen vil være et godt grunnlag for gruppevirksomheten og livet generelt på Leira.

Gjennomføring og organisering

Opplæringen må være konkret med praktiske eksempler og gi rom for diskusjon og oppklaring. Man kan med fordel bruke eksempler som har med andre deler av livet å gjøre, f.eks. oppdragelse. En slik opplæring krever oppfølging slik at deltakerne kan få repetert og gjennomgått emner på nytt.

Deltakelse i opplæringen skal være obligatorisk og være en del av det en velger når man søker seg til Leira..

I og med at dette er en opplæring som har en start og en slutt, bør gruppene være lukket. Det vil si at hele gruppa følger hele opplæringen. Opplæringen bør ideelt skje så tidlig som mulig i soningen på Leira. Det bør være mulig å tenke seg at personer som overføres til Leira i nær framtid, kan delta på dette rett etter at de kommer til Leira.

Opplæringen kan gå over 4 dobbelttimer to ganger pr. uke - altså en varighet på 2 uker. Temaer knyttet til soningen og konsekvenspedagogikken som måtte komme opp ut over dette, kan tas opp som generelle tema i gruppene om sosial kompetanse.

7-punktprogrammet

For å tydeliggjøre innholdet presenteres overskriftene med underpunkter. Det er den innsatte som skal strekke seg mot disse punktene og ikke nødvendigvis den ansatte, men også den ansatte må opptre i henhold til momentene. Imidlertid er det ikke slik at et selvstendig og lovlydig menneske til enhver tid "tilfredstiller alle underpunktene". Livet går opp og ned for de fleste, og i perioder er det vanskelig å oppnå det nødvendige. Likeledes vil en såkalt vellykket person bare delvis ha alle momentene inne og ikke være et mønsterindivid. Det som imidlertid preger den jevne borger er en slags dynamikk i livet, noen med store ambisjoner og andre med mindre, men alle er i en kontinuerlig prosess der man hele tiden må være aktiv og handle på en måte som enten opprettholder og forsterker det oppnådde eller som øker personens muligheter. For innsatte som ikke har klart livet på en ansvarlig og selvstendig måte, blir det viktig å arbeide med mange av underpunktene i "7-punktprogrammet". I tillegg må de lære seg til å ta tak i prosessen på egenhånd slik at det blir mulig å vedlikeholde den nye kompetansen når de er på egenhånd etter soning.

Selvaktualisering,

- er en prosess som må vedlikeholdes. Dette krever både innsats og tålmodighet.
- dreier seg om å sette seg mål og delmål.
- inneholder noe man ønsker og som gjør en tilfreds.
- dreier seg om å kunne bruke egne muligheter.
- kan kreve at man styrker/øker egen kompetanse.
- dreier seg om å ta styring på eget liv.
- handler om bevissthet om seg selv, sine handlinger, sitt ansvar og sammenhenger i livet.
- kan skje på mange ulike nivåer.
- er individuelt, men inneholder likevel noen felles verdier.
- har sosiale og materielle aspekter.

Selvhjulpenhet

- handler om å ha styring på livet.
- dreier som evnen til å ta bevisste valg på grunnlag av kompetanse og forståelse.
- henger sammen med å innse når man ikke har nødvendig kompetanse og kunne spørre om hjelp.

- dreier seg om bevissthet på hva jeg kan og ikke kan og er dermed knyttet til både faglig og sosial kompetanse.
- handler om vilje til å prøve, enten på egenhånd eller sammen med andre.
- dreier seg om å kunne tilfredstille egne behov på en moralsk akseptabel måte.
- henger sammen med opplevelse av mestring.

Ansvarliggjøring

- er knyttet til egne valg.
- henger sammen med oversikt over handlingsalternativer.
- er knyttet til prosesser som skaper et bevisst forhold til sammenhengen mellom handling, konsekvenser og ansvar.
- er knyttet til prosesser som utvikler konsekvensbevissthet der tanke kommer før handling.
- henger sammen med utvikling av tanker og språk som uttrykker ”når jeg gjør så fører det til...” eller ”hadde jeg ikke gjort det, så...” og lignende.
- er avhengig av prosesser i opptrening og i livet generelt som inneholder utfordringer som er ”konfliktfylte” (dvs. at man står overfor noe som krever noe nytt eller valg av handlinger eller retninger som medfører konsekvenser).

Troverdighet

- handler om å kunne stole på hverandre.
- dreier seg om at man snakker sant i alle situasjoner.
- henger sammen med at man holder avtaler eller gir beskjed dersom noe må endres.
- handler om at man er ærlig på alle områder.
- er knyttet til at man i handling viser respekt for andre.
- dreier seg om at man i sin opptreden skaper forutsigbarhet og trygghet for andre.

Åpenhet

- er avhengig av at man lytter.
- er koblet sammen med dialog.
- er knyttet til at man sier sin mening uten å støte den andre, og at man opptrer sannferdig.
- er situasjonstilpasset når det gjelder ris, ros og ivaretagelse.

- er knyttet til at man viser andre respekt, andres utsagn skal respekteres selv om man ikke aksepterer innholdet.
- er knyttet til at man kan stole på personen.
- skaper trygghet ved at man blir kjent med hverandre. dette skaper også egen trygghet.
- dreier seg om å kunne snakke om seg selv uten å utlevere det en mener er privat.
- er knyttet til å snakke til mennesker og ikke om.
- er knyttet til toleranse.
- innebærer kritisk tenkning koblet sammen med konstruktive forslag.
- henger sammen med nysgjerrighet.
- innebærer at man kan spørre om råd, og at man kan gi råd.

Samarbeidsevne

- er knyttet til vilje til og ønske om.
- dreier seg om å bruke seg selv, bruke sin frihet – sine valgmuligheter - uten å skade andre og tenke på konsekvenser og ansvar.
- dreier seg om å bidra til å skape noe positivt.
- handler om å tilfredstille egne behov uten å støte andre (selvhevdelse).
- henger sammen med gjensidighet og respekt, men ikke nødvendigvis like roller.
- er knyttet til at man i sin væremåte viser empati eller innlevelse.
- at man kan inngå avtaler, også konsekvensavtaler.
- preges av en vinne-vinne-strategi.
- dreier seg om å holde avtaler og respektere regler.
- henger sammen med å kunne gi ris og ros.
- er å ta vare på både fellesskapet og seg selv.
- dreier seg om å kunne lytte til hverandre, tenke kritisk og søke fornuftige løsninger.
- handler om å søke etter begrunnelser og kunne skille på fakta og personlige oppfatninger.
- er situasjonstilpasset både når det gjelder handlinger og språk.
- er knyttet til å produsere noe sammen, både noe materielt og noe sosialt.

Mottakelighet

- er noe aktivt. Man må ville og gjøre noe og vise det i handling.
- er knyttet til gjensidighet og toveiskommunikasjon.
- handler om ydmykhet (ikke underdanighet), og at man tåler ris og ros. Det henger også sammen med å tåle nederlag.
- er knyttet til bevissthet om at man ikke kan alt, og respekt for at andre kan det en selv ikke behersker.
- er knyttet til at man kjenner egne styrker og svakheter.
- henger sammen med grunnlaget for læring og er dermed knyttet til egen refleksjon rundt handlinger, konsekvensbevissthet og endringsmuligheter.
- gjelder all opplæring og læring.
- styrker fellesskapet og individenes muligheter.

Tema 1

Bli kjent med hverandre og en orientering om innholdet i gruppevirksomheten

Målet med denne samlingen er å få deltakerne til å snakke mest mulig åpent sammen og starte med å fokusere på utfordringer i livet. Samtidig er det ønskelig/nødvendig at man gjennomgår hovedmomentene i ”7-punktprogrammet”.

Begrunnelser og forslag.

Som en start på det hele anbefales det å åpne med presentasjon.

Denne første samlingen må inneholde mest mulig åpne samtaler. Likevel trenger det ofte en form for innhold. Derfor bør man både presentere innhold til gruppevirksomheten som helhet og få fram forventningene som deltakerne har. I og med at alle innsatte har fått opplæring i konsekvenspedagogikken kan det være passende og få til en kort repetisjon av noe grunnleggende derfra, for eksempel valg og ansvar og handlingers konsekvenser.

Likeledes bør gruppelederne si noe om egne erfaringer fra eventuell tidligere gruppedeltakelse.

Etter presentasjonen av hverandre og innholdet i samlingene, kan man lage grupperegler sammen med deltakerne.

Følg opp med drøftinger rundt momenter og emner som vil bli vesentlige framover og som angår gruppemedlemmene. Det er viktig å huske på at hensikten med gruppereglene er å styre gruppas arbeid i en konstruktiv retning, og at de ikke skal virke hemmende på gruppearbeidet.

Deretter bør man komme inn på ”7-punktsprogrammet”.

Blant annet kan man legge fram et eksempel som en slags repetisjon av innføringen i konsekvenspedagogikk til diskusjon og avklaring dersom det kan åpne samtalene mer opp.

Et slikt eksempel kan med fordel hentes fra Leira, det bør være noe generelt som alle kan kjenne igjen og som vektlegger sammenhengen mellom valg, handlinger og konsekvenser. Dersom noen av deltakerne har egne eksempler er det fruktbart.

Det er nødvendig å presentere:

- 1. Selvaktualisering***
- 2. Selvhjulpenhet***
- 3. Ansvarliggjøring***
- 4. Troverdighet***
- 5. Samarbeidsevne***
- 6. Mottakelighet***
- 7. Åpenhet***

Enten kan man ta utgangspunkt i eksemplet fra Leira, eller så kan man starte med en mer åpen samtale rundt begrepene. Det er vesentlig at de innsatte sier noe om de ulike begrepene, og at gruppemedlemmene får en forståelse av hvordan de andre oppfatter dette. Begrepene har egentlig et ”offensivt” innhold ved at de retter seg mot mestringsaspekter og positive aspekter ved sosialt samspill. Dermed blir det også en annen type start enn å se på problemer og problemområder.

Momentene er det nødvendig å komme tilbake til i løpet av samlingene under mange ulike tema. I denne samlingen skal det være en repetisjon og en introduksjon til bruken eller betydningen for denne gruppesamlingen.

Ved en grundig gjennomgang som skaper engasjement i gruppa, kan dette ta mer tid enn en samling.

Gjennomføring

a) Presentasjon av fagpersoner, deltakere og innhold. En kort repetisjon av visse momenter ved konsekvenspedagogikken.

b) Rolleavklaring

- **hva er min rolle? (både de innsatte og veilederne må si noe om hva de tenker om sin rolle)**
- **hva er din rolle? (dette dreier som om forventninger man har til de innsatte)**
- **kommentarer og avklaringer fra de innsatte**

c) Lage grupperegler

Gruppa skal være et forum der man kan lære av hverandre.

Denne type trening blir brukt av alle mennesker i samfunnet.

d) Utveksling av erfaringer om tidligere gruppeledelse og deltakelse

e) Forventninger til deltakelse generelt

f) ”7-punktsprogrammet”

Drøftinger og meningsutvekslinger om hva som kan ligge bak begrepene og hva den enkelte deltaker opplever at de betyr. Gruppelederne må få alle til å si noe, og det er aktuelt at de foretar visse avklaringer og har en ferdigskrevet overhead med stikkordsforklaringer til hvert moment. Disse henges opp i grupperommet enten før forklaringene eller etter en viss generell diskusjon slik at man kan henvise til punktene under hele gruppevirksomheten.

Tema 2

Hverdagsutfordringer

Målet med denne samlingen er å få deltakerne til å bli mer oppmerksomme på ulike hverdagsutfordringer som angår alle mennesker, men også det som er særskilt for hvert enkelt menneske.

Begrunnelser og forslag

I denne samlingen skal man forsøke å få fram deltakernes forhold til utfordringer. Det blir vesentlig å få fram forskjeller på små og store hverdagsutfordringer, særskilte utfordringer som krever noe ekstra og forskjellene på positive og negative utfordringer.

Det er viktig å ha et slikt fokus og en slik forståelse for mennesker som ikke møter utfordringer med en viss form av positiv offensiv holdning. Mange innsatte ruser seg og flykter fra ubehageligheter eller løser utfordringer på andre uakseptable måter. Det kan være fordi utfordringene blir oppfattet som truende eller også såkalt uvesentlige, selv om utfordringene faktisk er en del av et voksent menneskets hverdag. Opplevelsen av dette, ofte ubevisst, er en del av bakgrunnen for deres problemopplevelse og forståelse, og dermed også grunnlaget for eventuelle uheldige løsningsvalg.

I gjennomføringen er det vesentlig at det fokuseres på både forhold mellom mennesker og utfordringer knyttet til det å klare livet generelt på det praktiske området. I tillegg er det viktig at rusproblematikk og kriminalitet berøres. Det er tidlig i gruppeprosessen, og noen er kanskje litt reserverte for å ta opp rus og kriminalitet, men emnene bør likevel berøres. Dersom det ikke kommer opp noe om rus og kriminalitet, bør gruppelederne nevne det. Da er det i tillegg grunn til å følge opp emner fra denne samlingen seinere (se tema 3, 5 og 6) og sørge for at disse momentene kommer tydeligere fram.

Det er vesentlig at man ikke blander utfordringer og problemer. De fleste innsatte har snakket om problemer i mange sammenhenger i løpet av livet og er skeptiske til å komme inn på dette tema. Derfor velger vi her å se på det som foreligger og de mulighetene man eventuelt ser.

Husk! Utfordringer kan betraktes som noe man står overfor eller møter, mens problemer vanligvis oppfattes som noe man har og kan dermed oppleves som en svakhet ved en selv.

Et mer offensivt utgangspunkt knyttet til situasjoner og ikke til personer gjør det mulig å tenke på; hvordan man kan løse..., hvordan man kan møte..., hva som er nødvendig, osv.

Gjennomføring

a) Start med en kort repetisjon av forrige samling og vis til ”7-punktsprogrammet”.

I denne samlinga berøres spesielt selvaktualisering og selvhjelpenhet.

b) En åpen samtale om:

• Hvilke utfordringer møter mennesker i sin hverdag generelt?

Her er det vesentlig å få deltakerne til å se forskjellene på positive og negative utfordringer. Det kan med fordel skrives på et over-head-ark og henges opp i grupperommet.

Bruk idéblomstring for å få fram flest mulig aspekter. Sorter i kolonner under positivt og negativt.

- Hvilke utfordringer møter alle mennesker?**
- Hvilke utfordringer kan man ikke unngå?**
- Hvilke utfordringer må man leve med?**
- Det finnes utfordringer som er spesifikke for innsatte – hvilke?**
- Hva er det som får mennesker til å ønske å møte og forsøke å løse en utfordring som man tidligere har forsøkt å unngå?**

Den enkelte deltaker kan få hjemmelekse til neste gang for å tenke gjennom og/eller notere ned hva man selv mesterer og hva man selv er fornøyd med. Dette kan anvendes som en oppfølging individuelt for samtaler med kontaktbetjenten eller ved å ha en ny samling eller deler av den neste samlingen om det samme tema.

Tema 3

Utfordringer som er uklare – hva er fakta og hva er synsing?

Målet for denne samlingen er å lære seg å skille mellom fakta og rykter eller det en tror som grunnlag for valg av handlinger når man møter utfordringer.

Faglige begrunnelser og forslag

I livet kommer man opp i mange situasjoner der man ikke har full oversikt. Dersom situasjonene krever nesten øyeblikkelig handling er utfordringene ofte vanskelige. Kan man derimot utsette handlingene og søke mer informasjon før man velger, fører det til mer fornuftige valg.

Ligner situasjonen på noe vi har opplevd tidligere, har vi et potensial til å kunne velge riktig, men dersom vi kommer opp i situasjoner der vi vet lite eller blir usikre på valg av strategier, trenger vi å søke mer informasjon. Denne informasjonen kan innhentes ved at man snakker med noen, både involverte og/eller eksterne, eller at man selv gjør direkte undersøkelser for å oppnå en bredere forståelse.

Det beste grunnlaget for handlingsvalg bygger på at vi har mest mulig kjennskap til de faktiske forhold, både i nåtid og framtid. Dersom handlingsvalgene bare bygger på synsing eller rykter, kan vi komme til å gjøre noe ufornuftig eller direkte dumt, og vi får ofte store problemer med å forklare oss i ettertid. Et slikt sviktende utgangspunkt gir heller ikke noe godt grunnlag for å forstå egne eller andres feilgrep.

Derfor er det viktig for alle mennesker å ha mest mulig faktakunnskap om sin omverden. Det er i denne omverdenen en skal leve og samvirke med andre, og det er der man får oppleve konsekvenser av egne handlinger og selv kan gi tilbakemeldinger på andres handlinger.

Dersom andre i sine begrunnelser for handlinger i forhold til oss, ikke kjente de faktiske forhold, men istedenfor bygget handlingsgrunnlaget og begrunnelsene på rykter og synsing, ville vi blitt oppgitte og kanskje sinte. Mange ville i en slik situasjon oppleve at den andre ikke tok en på alvor.

Uttalelser som: ”Han gadd ikke en gang å undersøke om det var riktig..” ,eller: ”Den personen har jeg mistet all respekt for når han bare bygger sine utspill på rykter.”, understreker viktigheten av å være selvkritisk med hensyn til om man bygger sine begrunnelser og handlinger på fakta eller synsing.

Dersom man ikke er oppmerksom på disse aspektene og stort sett bare kjører i vei uten å være sikker på at man har belegg for det man gjør, skaper man problemer både for seg selv og andre. Det påvirker samværet med andre mennesker negativt, og det kan i verste fall føre til at man blir isolert fra et

felleskap man ønsker å opprettholde. I andre sammenhenger kan det føre til at ens troverdighet blir svekket og mulighetene for samvirke minskes.

Mennesker som ikke tar slike hensyn før de handler, blir betraktet som personer med dårlig samarbeidsevne. De er ikke ute etter å høre på andre eller å vise andre respekt. Dermed skaper en problemer og får problemer i samspillsituasjoner.

Det kan være stor forskjell på det vi faktisk ser og det som er vår oppfatning eller vår synsing.

Den store utfordringen er å skille den faktiske virkeligheten fra det en føler og tror eller det som kalles personlig oppfatning. Det innebærer at man må utvikle strategier for å skaffe seg mest mulig fakta ved egne undersøkelser, egen refleksjon og ved å stille spørsmål til andre. Man må også lære seg å huske de viktigste fakta

I denne samlingen er det vesentlig å bruke eksempler både fra lukket fengsel, fra Leira og samfunnet ellers. Forbered dere innen noen områder som er aktuelle for gruppe medlemmene, for eksempel misbruk, helse, familie, venner, soningsgjennomføring, arbeid, skole, bolig, økonomi, offentlige kontorer, mobilitet eller det å besøke eller reise (dette er temaer i soningsplanen).

Det kan være gunstig å bringe med seg en eller flere avisartikler til det første møtet som omhandler dagens tema.

Lag noen (2-4) treningssituasjoner som ikke er fullstendige når det gjelder informasjon eller fakta, men som det likevel er fristende å «forstå».

Disse eksemplene skal være en reserve hvis det går tregt i innledningen, men kan også brukes underveis. Samtidig er de en god forberedelse for gruppelederne.

Gjennomføring

a) Start med en kort repetisjon av forrige gang.

I dette temaet er det spesielt åpenhet, samarbeidsevne og mottakelighet som blir berørt.

Husk at følelsene ofte påvirker faktaoppfatningen og hvordan vi tolker fakta.

Har vi i utgangspunktet negativ innstilling til noe vil vi også ha en tendens til la det prege vår oppfatning selv om vi får mer faktainformasjon. Dette bør tas med i hele gjennomføringen av dette tema.

Det blir viktig å vektlegge jeg-budskap og du-budskap i samtalen, fordi det er et jeg som opplever noe og et jeg som tolker noe. Likeledes er det også et du som opplever og tolker. Vi må bruke direktehet i samtalen i denne gjennomføringen.

b) Spør gruppa om hva som menes med fakta.

La gruppedeltakerne eventuelt individuelt skrive ned sin forståelse eller tenke den gjennom. Ta deretter en runde i gruppa der alle etter tur kommer med sin forståelse.

Slipp løs diskusjonen.

Gruppelederne foretar en oppsummering.

Kom med et eksempel og vektlegg det man faktisk ser, altså fakta - noe de aller fleste kan være enige om at de ser - noe vi er helt sikre på at vi ser.

Fakta er det vi vet skjer og som også andre kan bekrefte.

Skriv deretter opp på flip-over det som er kjennetegnet på fakta.

c) Spør gruppa om hva som er synsing eller en personlig oppfatning.

La alle deltakerne individuelt skrive ned eller tenke gjennom sin forståelse. Ta deretter en runde i gruppa der alle kommer med sin forståelse. Slipp løs diskusjonen.

Oppsummer.

Forklar ved et eksempel at synsing eller en personlig oppfatning er det vi tror skjer eller er.

Det er viktig å få fram at forskjellige mennesker ofte har ulike ideer om hva de tror skjer eller eksisterer når man er i en utfordrende situasjon. Forskjellige mennesker har som regel ulike oppfatninger av virkeligheten. Derimot vil forskjellige mennesker sannsynligvis kunne beskrive det de faktisk ser ganske likt.

Skriv deretter opp på flip-over kjennetegnene på synsing og personlige oppfatninger.

Selv om det nå er foretatt en slags avklaring vet vi av erfaring at det er nødvendig å trene på dette via eksempler og diskusjon (kommer i pkt. d).

d) Fortell deltakerne at dersom et menneske er usikker på om man har oppfattet en situasjon riktig, må man spørre for å få klarhet.

Dermed må vi også ta oss tid til å lytte på andre. En utfordring krever både at vi ser og hører.

Noen ganger er det lett å oppdage at en person gir uttrykk for oppfatninger, og ikke fakta fordi man merker det på måten han opptre og snakker på. Andre ganger må man høre godt etter for å forstå at det er en personlig oppfatning han gir uttrykk for.

Å stille spørsmål hjelper oss til å avgjøre om det som er sagt, er synsing eller en personlig oppfatning. Når man har en utfordring foran seg, er det nødvendig at man også stiller seg selv noen spørsmål. Få deltakerne til å skrive ned eller tenke gjennom noen forslag. La dem deretter presentere dette for gruppa. Skriv det ned på en flip-over. Ranger dem i rekkefølge med de viktigste først.

Eksempler på nødvendige spørsmål er følgende:

Hvilke fakta har vi her?

Hvilke flere opplysninger trenger vi?

Hvilke opplysninger er de viktigste?

Fyll ut lista om nødvendig.

e) Presenter noen eksempler for å øke bevisstheten til deltakerne.

Lag flere eksempler selv (f.eks. de som er nevnt innledningsvis) eller finn noen i media. Gruppelederne må diskutere løsningen på forhånd slik at de er helt enige om forskjellene på fakta og personlige oppfatninger.

Det er viktig at dere har forskjellige eksempler som enten inneholder en av delene, eller begge deler.

Deltakerne må få tid til å tenke enkeltvis før det blir en gruppediskusjon og en avklaring.

f) Oppgave til neste gruppesamling:

Prøv å legge merke til problemer som du ser folk har i dagene som kommer eller problemer/utfordringer som du selv opplever. Forbered deg slik at du kan legge fram et av disse problemene hvor det var vanskelig å skille mellom fakta og personlig oppfatninger.

g) Gruppemøtet avsluttes med oppklarende spørsmål og en kort repetisjon.

Tema 4

Informasjonsinnhenting og konkretisering

Målet for denne samlingen er lære seg til å observere, skaffe seg og huske fakta og sette ord på utfordringer.

Begrunnelser og forslag

Denne samlingen vil både bli en oppfølging av forrige samlings tema, og en øvelse i å skaffe seg fakta og huske den informasjonen man har skaffet seg. Deltakerne skal også lære seg til å sette ord på en utfordring fordi det skaper en utvidet forståelse.

For å få god oversikt over en situasjon er det ofte nødvendig å innhente opplysninger både muntlig og ved nøye observasjoner av situasjonen. For eksempel vil en arbeidstaker som begynner i en ny jobb og er usikker på forholdene, være litt observerende den første tiden for å bli klar over samspillsmønstre og måter å gjennomføre ting på. Dermed slipper vedkommende å skape unødvendige problemer for seg selv. I tillegg til observasjon er det vanlig at man må spørre om ulike rutiner og gjennomføringsmåter for i det hele tatt å kunne gå i gang med jobben uten å gjøre for mye feil.

Derfor er det viktig at deltakerne skal lære å stille direkte spørsmål slik at de kan finne fram til den beste informasjonskilden og ikke trekke forhastede konklusjoner.

En person som møter utfordringer på en fornuftig måte, er flink til å finne ut så nøyaktig som mulig hva utfordringen består i. Det er større sannsynlighet for å finne løsninger hvis man har det klart for seg hva utfordringen inneholder.

Du kan for eksempel ikke reparere vaskemaskinen din selv hvis du ikke vet hva som er veien med den hvis tøyet er gjennomvått etter at vasken er ferdig, og du ikke har innsikt i at den ikke sentrifugerer.

Gruppelederne må forberede et eksempel som inneholder mye informasjon. Dette skal brukes i en «gjenfortelling» der deltakerne skal prøve å huske så mye som mulig av det som blir lest opp. Eksemplet skal ikke være langt.

Gjennomføring

a) Start med en kort repetisjon .

Si til deltakerne at denne samlingen først og fremst berører åpenhet, troverdighet, selvhjelpenhet og selvaktualisering.

b) Sett i gang en diskusjon om hvor viktig det er å legge merke til ting og å være oppmerksom på detaljer ved å fortelle gruppa. Kom gjerne med egne eksempler.

Personer som er oppfinnsomme, er også observante og ofte flinke til å finne løsninger på utfordringer. De legger merke til detaljer og ser muligheter. Derfor er følgende momenter vesentlige når man står overfor utfordringer som krever noe ekstra:

- å observere
- å skaffe seg kunnskaper
- å huske
- å kunne uttrykke seg

La deltakerne enkeltvis prøve å skrive ned eller tenke gjennom en utfordring, både hva det dreier seg om, hva som er fakta og hva som er synsing.

Prøv å få alle til å være mest mulig nøyaktige når det gjelder formulering. **La hver enkelt få presentere sitt bidrag.**

c) Få hver enkelt til å fortelle om de har noen «huskeknepe». Diskuter dette med deltakerne.

Det er viktig å kunne huske alle fakta en har skaffet seg. Alle har noen knepe for å huske bedre.

d) Les opp det eksemplet dere har forberedt, som inneholder mye informasjon. Få deltakerne hver for seg til å skrive ned det de husker. Ta deretter runder rundt bordet slik at alle får presentert det de husker.

Diskuter hvordan man skal klare å huske alt innholdet.

Skriv forslagene opp på flip-over og suppler med følgende punkter:

- Hør godt etter når opplysningene blir gitt.
- Be om flere opplysninger hvis det første svaret du får ikke er dekkende.
- Skriv ned opplysningene.
- Gjenta opplysningene for deg selv til du kan dem.
- Be om å få opplysningene gjentatt.
- Tenk på den personen som ga deg opplysningene.
- Tenk på hvor du var da du fikk opplysningene.
- Legg opplysningene inn i en plan - en oversikt som viser når og i hvilken sammenheng du skal bruke opplysningene.
- Lag en punktvis oversikt over det du har funnet ut.
- Fortell noen om det du har funnet ut.

Dersom man kommer opp i en situasjon som man ikke har oversikt over eller opplever usikkerhet rundt, kan det være nødvendig å ha en strategi for valg av handlinger.

Følgende momenter øker mulighetene for en fornuftig løsning:

- Dersom du opplever usikkerhet – tenk på at løsninger faktisk er mulig selv om man i øyeblikket er usikker.
- Tenk etter hva du faktisk vet om denne situasjonen.
- Prøv å si til deg selv hva utfordringen innebærer og hva som er sikkert og usikkert.
- Dersom man er usikker må man finne ut hva man trenger av faktaopplysninger.
- Bestem deg for hva som er viktige opplysninger før du velger handling.

e) Spør deltakerne hvor man kan gå for å hente mer informasjon? (f.eks. venner, bibliotek, brosjyrer, massemedia osv.).

Det er viktig at vi vet hvor og hvordan vi skal lete for å finne mer informasjon.

La hver enkelt først få skrive ned eller tenke gjennom sine forslag. Ta deretter en runde i gruppa der hver enkelt forteller hva de har kommet fram til.

Hvordan skaffer man seg de opplysningene man trenger? (gjennom å følge med i avisene, ved å snakke med andre som har erfaring fra liknende situasjoner, ved å kartlegge egen livssituasjon osv.).

Å skaffe seg den nødvendige kunnskapen gjør det nødvendig å finne de riktige kildene for slike opplysninger og å stille de riktige spørsmålene.

f) Hvis man er på jakt etter et sted å bo, hva trenger en å vite da? (hva man vil ha og hva man har råd til, hvordan situasjonen er på boligmarkedet, leie/kjøp, lånemuligheter osv.).

Hvilke kilder er de riktige? Og hvordan kan vi vite at de er det?

Lag samtaler rundt disse utfordringene.

Be gruppa prøve å finne eksempler på hva som kan være gode og hva som kan være dårlige kilder i en situasjon der man skal skaffe seg kunnskaper om en sak (aviser, venner osv.). Understrek at de er viktig å bruke den beste og sikreste kilden.

g) Noen spørsmål gir god informasjonen, andre gjør det ikke.

Lag eksempler ved å skrive noe på flip-over som gir lite informasjon.

Bruk god tid og få deltakerne til å stille spørsmål som vil gi dem den nødvendige informasjon. Situasjonen skal bli meningsfull. Tren på dette med flere eksempler.

Få deltakerne til å skrive ned eller tenke gjennom sine spørsmål til hvert eksempel.

Ta deretter en runder hvor alle får komme med sitt.

Diskuter hvilke spørsmål som ga de beste opplysningene og hvilke spørsmål ga minst informasjon.

Presenter noen eksempler som ikke sier alt om situasjonen ved at den bl.a. kan tolkes på flere måter.

Avslutt med å komme inn på følgende områder:

Hvilke spørsmål var helt bortkastet?

Hva skulle dere ha spurt om først?

Var det viktig å stille de riktige spørsmålene?

Var det viktig å skaffe seg flere fakta?

For å få tak i fakta er det viktig å bruke:

Hvem? Hva? Når? Hvor? Hvorfor?

h) Avslutt dagens arbeid med en oppsummering.

Tema 5

Ivaretagelse av seg selv i sosiale sammenhenger (handlinger og selvtillit)

Målet med denne samlingen er å bli bevisst egne ønsker, hvordan man bør opptre for å ta vare på seg selv uten å motarbeide eller krenke andre og dermed kunne øke egen selvtillit via positive tilbakemeldinger og opplevelser.

Begrunnelser og forslag

Det finnes mange måter å kommunisere på for å oppnå noe. Noen er vennlige, men bestemte, andre kan være aggressive og atter andre kan virke underdanige. Enkelte mennesker preges av en av disse variantene nesten i alle sammenhenger dersom de står overfor utfordringer som de vil ha løst, mens andre mennesker kan velge en av disse kommunikasjonsformene avhengig av situasjonen som foreligger eller de personene de er sammen med.

Det er vesentlig å presentere dette for gruppa, gjerne med eksempler for å få gruppa til å komme med forslag der de selv ville opptrådt aggressivt, bestemt og vennlig eller underdanig.

Ofte blir strategier forbundet med valg av væremåte når det gjelder å oppnå noe. Det er ikke til å unngå at mennesker tenker strategisk, men for at strategiene skal være funksjonelle og akseptable må de både være situasjonstilpasset og moralsk godtagbare.

Enkelte ganger kreves det at man opptre underdanig eller aggressivt, men dette er som regel i unntakstilfeller eller i nødsituasjoner, og dermed sjelden. Det vesentlige for å klare seg selv, er en væremåte som er tilpasset fellesskapet, men som samtidig ivaretar egne interesser. Dermed blir det viktig for alle å kunne opptre bestemt og vennlig når det kreves.

Vi vet at mange innsatte ikke preges av en slik væremåte når de ferdes i kriminelle miljøer som også preges av rusmisbruk. Dette er miljøer der ”jungelens lov” gjelder. Derfor har også mennesker som lever i disse miljøene utviklet en sosial kompetanse som er tilpasset slike normer. Ofte kan det bli en enten-eller-væremåte som er preget av aggresjon og maktutøvelse eller en tilpasset underdanighet til dette makthierarkiet.

I det vanlige sosiale livet gir slik kompetanse små gevinster. Det fører oftere til konflikter enn fornuftige løsninger og bringer med seg frykt og opplevelse av enten å kunne styre andre eller å bli styrt.

Slike strategier bør derfor belyses i dette tema. Det er ikke slik at bare samtaler forandrer et menneske på dette området, men håpet er å få deltakerne til å bli klar over hva ulike væremåter kan medføre både for dem selv og andre, og at det faktisk finnes alternativer handlingsstrategier.

Det er viktig å huske at utfordringer kan møtes på ulike måter, og at andre handlingsstrategier fører til andre resultater.

Gjennomføring

a) Start med en repetisjon av forrige samling.

I dette temaet er det spesielt ansvarliggjøring, selvhjulpenhet, troverdighet, åpenhet og samarbeidsevne som blir utfordret.

b) La gruppedeltakerne tenke gjennom eller skrive ned hva de legger i begrepet ”å ta vare på egne interesser”. La deretter alle presentere dette for hverandre og ta en diskusjon og en avklaring. Skriv ned forslagene.

c) Gruppemedlemmene diskuterer hva som kan være nødvendig og akseptabel væremåte for å tilfredstille at alle mennesker skal oppleve seg respektert.

Nå er det vesentlig at man bringer inn momenter som forholdet til andre. Hva om andre skulle nekte eller true en i enkelte sammenhenger? Hva om det dreier seg om at noen prøver å tilby eller tvinge på en stoff og lokke med i kriminell virksomhet?

d) Få deltakerne til å si hva som menes med bestemt og vennlig væremåte, aggressivitet og underdanighet.

Dette må kobles sammen med det som er nevnt under c), spesielt det som dreier seg om stoff og kriminalitet. Prøv også å få fram sammenhenger til å skaffe seg opplysninger når man er usikker, når man er i en jobb på Leira og føler seg urettferdig behandlet og hvilken sammenheng det har med å møte utfordringer og finne fram til løsninger som man er rimelig tilfreds med.

e) Foreta en oppsummering.

Tema 6

Når en utfordring blir eller er et problem – problembevissthet og løsningsmuligheter

Målet for denne samlingen er få deltakerne til å bli klar over eller gjenkjenne når det eksisterer en utfordring som oppleves som et problem.

Begrunnelser og forslag:

Utfordringer kan utvikle seg til problemer. Klarer man ikke å handle slik at konsekvensene blir akseptable for alle parter, står ofte begge parter igjen med noe uløst eller uoppgjort som blir et problem.

Livet inneholder flere store og små utfordringer som for mange er som problemer. Denne samlingen retter seg inn mot forståelse av seg selv, ens egne handlinger og handlingenes konsekvenser for seg selv og andre.

Utfordringer og problemer er ikke det samme. Noen utfordringer kan forstås og oppleves som spennende og noe man gjerne søker, mens problemer er ubehagelig og noe man ikke ønsker. I tillegg er problemer ofte noe som man vil unngå eller fortrenge. Dermed er ikke problemene bare knyttet til situasjonen, men også til personen, selv når vedkommende ikke er i direkte møte med utfordringen. Det kan føre til at personen bruker psykisk energi eller krefter på å ikke komme opp i tilsvarende situasjoner eller flykter fra slike utfordringer selv om de er hverdagslige. Personen bærer med seg problemet, og dette fører både til stressopplevelser og andre ubehagsopplevelser som søvnvansker, fryktopplevelse, at man ikke klarer å tilfredstille egne interesser eller tilbaketrekning fra sosiale sammenhenger.

Utfordringer og problemer hører til hverdagen for de fleste. Noe ubehag tilhører livet og må overvinnnes, men noen problemer er av en slik art at de ikke uten videre lar seg løse.

Gruppelederne må gjøre det klart for gruppa at denne samlingen og de foregående samlingene skritt for skritt skal lære dem å se alternativer. Å erkjenne at det fins problemer og kunne gjenkjenne et problem, er grunnlaget for å finne alternativer.

På dette stadiet i prosessen har sannsynligvis gruppedeltakerne blitt godt kjent med hverandre. Det er ofte en forutsetning for å kunne snakke om temaet. I tillegg har de vært gjennom temaer som bygger opp under mulighetene for å se mer offensivt på temaet.

Hvis mennesker ikke forstår at de har et problem når de er midt oppe i det, vil de sannsynligvis mangle forutsetninger for å kunne løse det. De vil også være forholdsvis hjelpeløse i vurderingen av eventuelle konsekvenser av handlingsvalgene.

De fleste mennesker vet at de har problemer når de har det vanskelig. Slike problemer kan være materielle, fysiske, sosiale eller psykiske. Noe er også en blanding av ulike former. Det som imidlertid er vanskelig, er en beskrivelse av problemet, og en egen forståelse av hva det faktisk dreier seg om. Dersom problemet er stort, trenger de fleste hjelp. Er det mindre eller moderat forventes det at enkeltindividet klarer det på egenhånd. I tillegg er det også forskjell på problemenes art.

Materielle problemer, som for eksempel økonomi, kan lett beskrives, men ikke alltid løses på egenhånd. Det samme gjelder problemer med bolig og arbeid. Fysiske problemer er også vanligvis forholdsvis greie å beskrive. Har man for eksempel vondt i ryggen og har bevegelsesproblemer, er det lett å være klar over problemet og beskrive det. Løsning av fysiske problemer er som oftest både knyttet til hjelp og egeninnsats. Noen ganger kan man til og med forebygge framtidige problemer ved egeninnsats.

Sosiale problemer er mer diffuse. De er ofte uoversiktlige og individet forstår ikke hvorfor tilbakemeldingene blir som de blir. For de fleste er det vanskelig å se seg selv og forstå hvordan ens handlinger virker på andre. Derfor er man avhengig av å snakke om dette med andre og få avklart andres oppfatninger i tillegg til egne.

Psykiske problemer henger ofte sammen med andre problemer, men oftest sammen med det sosiale. Psykiske problemer er kanskje enda mer diffuse og dermed vanskelig for personen å gjøre noe med på egenhånd. På samme måte som ved sosiale problemer er man avhengig av å snakke med noen for å nærme seg og forstå problemene.

I denne sammenhengen er man ikke ute etter å løse alle typer av problemer.

Fokus må ligge på det som oppleves som problemer knyttet til hverdagsutfordringer og som må løses for å klare et selvstendig og akseptabelt liv. Det vil si deler ved alle problemområdene, men først og fremst det sosiale og det forståelsesmessige.

Det blir derfor viktig å snakke om problemer og utfordringer, lære seg til å være ærlig mot seg selv, få selvinnsett via andre og tørre å innse at man har et problem når man møter spesielle utfordringer.

Ingen mennesker "har problemer" dersom de ikke opplever det eller innser det selv. Det nytter ikke å si til andre at de "har et problem" og dermed tro at de har oppfattet det eller "tatt det til seg". Andres beskrivelse må gjenkjennes av personen selv, og det må erkjennes. Uten en slik erkjennelse vil de ikke være seg bevisst verken løsningsmuligheter eller konsekvenser.

Gruppelederne må passe på å bruke den tiden som trengs og ikke kaste seg ut i de store problemene.

Gjør det klart at alle mennesker har noen problemer, og at problemene kan være store og små og av mange forskjellige slag. Understrek for gruppa at det ikke alltid er lett å være klar over at vi har et problem eller å vite at et problem holder

på å oppstå, men at vi må trene oss i å bli klar over disse tingene dersom vi skal forstå og finne løsninger.

Gjennomføring:

a). Repeter litt av forrige samling og ta eventuelle tilbakespill fra deltakerne. Si at de mest aktuelle punktene i denne samlingen er åpenhet, mottakelighet, ansvarlighet og selvhjulpenhet.

b) Innled litt om sammenhengen mellom utfordringer og problemer. Få deltakerne til å kommentere det som blir presentert.

c) Få gruppedeltakerne til å si hva et problem er.

Gruppelederne må på forhånd selv ha gjort seg opp en mening om svar på dette spørsmålet.

La først hver enkelt deltaker skrive ned eller tenke gjennom en forklaring for seg selv. Deretter lar dere gruppedeltakerne etter tur fortelle hva de er kommet fram til.

Gruppelederne oppsummerer og skriver opp hva et problem er.

d) Neste aktuelle spørsmål til gruppa er:

Hvordan kan vi vite at vi har et problem?

Gi alle tid til å tenke gjennom spørsmålet individuelt. Ta deretter en runde i gruppa der alle presenterer sine svar.

Så slipper dere løs diskusjonen og skriver opp på flip-over kolonner av de forslagene som hører til indre signaler og ytre signaler hver for seg.

I tilknytning til diskusjonen kan følgende spørsmål være aktuelle for avklaring:

Når innser vi at har et problem?

Hvorfor er det viktig at vi så fort som mulig blir klar over at det har oppstått et problem?

Hva slags problemer oppstår blant folk flest?

Det er viktig å vite når et problem oppstår. Alle mennesker opplever dette via indre signaler som man merker da man føler problemet (fysiologiske reaksjoner som f.eks. nervøsitet, raskere puls, svetting og anspenhet), og ytre signaler (som f.eks. ansiktsuttrykk, tårer og endret stemmeleie - det vi observerer).

Det er viktig å presentere følgende:

Hvis vi er våkne for disse tegnene, kan vi ofte tidlig bli klar over at det fins et problem før det rekker å bli et stort problem. Jo før vi erkjenner at det fins et problem, desto lettere vil det være å løse det. Hvis vi oppdager signalene tidlig

nok, kan vi ofte forutsi at et problem holder på å dukke opp - og derved kan vi unngå det.

De fleste problemer har med forhold mellom mennesker å gjøre, selv om det i første omgang ikke ser slik ut. De fleste problemer handler ikke bare om oss selv, men også om vårt forhold til andre mennesker.

e) Vi får ofte problemer fordi vi ikke er nøye nok med å legge merke til detaljene.

Prøv å få deltakerne til å gi eksempler på at dette har skjedd.

Hvis gruppemedlemmene ikke kan finne noen eksempler, kan dere bruke noen av dem dere har forberedt (det er best).

f) Hva det er som får mennesker til å ønske å gjøre noe med problemer?

g) Ta en runde i gruppa der deltakerne forteller om et problem de selv møter.

Disse problemene skal ikke løses nå, men kun være eksempler på problemer.

Dersom noen ønsker løsning i den første samlingen, er det viktig at dere sier at dere vil komme tilbake til det seinere.

h) Avslutt samlingen med en oppsummering av arbeidet.

Tema 7

Aggresjon som handlingsvalg og problemskaper

Målet med denne samlingen er å få deltakerne til å se sammenhengen mellom aggressiv væremåte og de problemene som dette ofte skaper i forholdet mellom mennesker.

Begrunnelser og forslag

Valg av aggressiv væremåte er en måte å møte utfordringer på som skaper problemer både for andre og oss selv. For noen er denne væremåten lært i sammenhenger der den er effektiv, for eksempel i kriminelle miljøer, men den er ofte ubrukbar i de fleste andre sosiale sammenhenger. For personer som preges av aggressiv væremåte er det vesentlig at de blir gjort oppmerksomme på det. Det kan skje på flere måter, men bør skje ved at andre forteller vedkommende hva dennes væremåte gjør med deres opplevelse av personen i situasjoner der han opptrer aggressivt. Det er som regel ikke nok at vi bare slår fast at han er aggressiv. Det fører ikke til noen erkjennelse av egen oppførsel. Ofte fører det bare til mer aggressivitet eller avvising.

Aggressivitet skjer som oftest i sosiale sammenhenger og får virkning på forholdet mellom mennesker. Det kan føre til utrygghet, og at man blir unngått av andre.

For alle mennesker er det slik at vi liker noen personer bedre enn andre. Det kan det være ulike årsaker til, men det er som regel knyttet til opplevelse av trygghet i situasjonen, og en opplevelse av at man blir respektert. Dette er selvsagt gjensidig; skal man bli møtt med vennlighet, er man nødt til å vise respekt for andre og opptre på en måte som ikke er knyttet til frykt.

På samme måte er det med personer vi misliker. Det kan ha sin årsak i frykt og usikkerhetsopplevelse, men også være knyttet til at vi ikke ”går sammen med vedkommende” eller at vi er så ulike som mennesker at vi ikke ønsker å bruke mye tid sammen.

I et arbeidsforhold må vi ofte overse det sist nevnte og finne oss i at vi ikke liker alle, men dersom samværet bygger på frykt må arbeidsgiver gripe inn. Derfor må alle mennesker lære seg å tåle at vi er forskjellige, men vi kan ikke opptre aggressivt på en slik måte at det skaper frykt rundt oss. Det fører til problematiske sosiale situasjoner og kanskje problemer for andre mennesker.

Alle mennesker blir irriterte eller sinte i spesielle situasjoner. Det er ofte avhengig av hva andre gjør. Det vil si at det er noe som ”trigger” eller utløser irritasjonen. Det kan være situasjoner der vi selv opplever

urettferdighet, eller at vi ser at andre blir behandlet urettferdig. Det kan skje i situasjoner der vi blir truet eller at vi blir sviktet osv. De fleste er klar over dette og klarer å beherske seg i de fleste situasjoner. Personer som preges av en aggressiv væremåte, ser ikke dette klart. De er ikke alltid bevisst på hva det er ved egen oppførsel som skaper frykt og usikkerhet hos andre eller hva det er som trigger dem spesielt. Derfor må man legge vekt på å få slike personer til å bli klar over problematikken ved egenrefleksjon og diskusjon med andre. Til slutt er det nødvendig å si at all aggresjon ikke er negativ. Aggresjonen kan også føre til at vi skjerper oss, at vi setter grenser rundt og er selvhverdende, og den kan føre til at vi påpeker ting vi opplever som urettferdig. Den kan dermed være noe som gjør at vi tør å ta opp saker som gjelder oss selv, men det kan også føre til at vi griper inn i situasjoner der andre blir overkjørt fordi vi blir sinte av se på urettferdighet mot andre. Dermed kan aggresjonen bli brukt til beskyttelse av oss selv eller andre og brukes positivt.

Gjennomføring

a) Start med en repetisjon av forrige samling.

Denne samlingen berører spesielt samarbeidsevne, troverdighet og selvhjulpenhet.

b) La deltakerne tenke gjennom eller skrive ned hva de tror gjør alle mennesker sinte. La de deretter presentere det for gruppa. Skriv det ned på en flip-over.

c) Skap en diskusjon som tar opp de ulike forslagene og prøv å sortere ut det som blir knyttet til spesielt utfordrende situasjoner.

d) Spør deltakerne hvordan de kan vite at andre er sinte.

Det finnes noen ytre signaler som de fleste oppfatter. Få fram at det er de samme signalene andre ser hos dem selv.

e) Spør deltakerne enkeltvis hvordan de kan vite at de er sinte.

Det finnes indre signaler som at man bli varm, opplevelse av usikkerhet eller frykt, at man ikke forstår osv.

f) La hver enkelt deltaker fortelle om hva det er som utløser sinne hos dem – hva det er som trigger dem og hva de gjør i slike situasjoner.

Ha deretter en diskusjon om hva man kan gjøre for å dempe eller kontrollere sinnet.

g) Diskuter hva aggressive handlinger fører til og hvilke alternativer som finnes ved annen væremåte.

Her kan det være viktig å ha noen eksempler som kan diskuteres dersom det er vanskelig å få deltakerne til å komme med egne opplevelser. Det er også mulig å si hva de selv mener om at andre er aggressive mot dem og hva det fører til, og hvilke alternativer som finnes dersom vedkommende hadde opptrådt på en annen måte.

h) Diskuter åpent i gruppa om det positive ved aggresjon

i) Avslutt med en oppsummering

Tema 8

Verdier

Målet med denne samlingen er å bli bevisst egne og andres verdier.

Begrunnelser og forslag

Denne samlingen skal inneholde avdekking og refleksjon rundt egne verdier og mer allmenne samfunnsverdier. Bevissthet rundt verdier er med på å få alle mennesker til å forstå hverandres handlinger og reaksjoner. Det styrker mulighetene til å kunne handle moralsk akseptabelt. Verdiene er en del av grunnlaget for egne handlinger, og hva man mener er rett og galt, akseptabelt og uakseptabelt.

Personlige verdier er å forstå som det som er grunnleggende verdifullt for hver enkelt. Det finnes mange slags verdier både samfunnsmessige, økonomiske, materielle, naturvernmessige, sosiale, politiske, ideologiske og moralske. Det er ikke menet å ha en gjennomgang av alle disse momentene. Det vesentlige er å synliggjøre ulike verdiers betydning for uttalelser og handlingsvalg, og at de ofte er knyttet til prioriteringer og mål.

I denne samlingen skal man prøve å få deltakerne til å reflektere rundt verdier og samtale rundt det man mener er av betydning for en selv og andre.

Et godt hjelpemiddel i en slik prosess er en kort gjennomgang av verdihierarkiet som Einar Aadland har beskrevet i sin bok om yrkesetikk, gjerne etter at deltakerne har jobbet litt med emnet.

Gjennomføring

a) Start med en kort repetisjon av forrige samling.

Denne samlingen berører spesielt samarbeidsevne, selvhjulpenhet, selvaktualisering, mottakelighet, åpenhet og ansvarliggjøring.

b) Spør deltakerne hva de legger i begrepet verdier.

Få fram at det både kan inneholde materielle og sosiale sider. Begge sider har betydning for et menneskets liv og handlinger.

c) Gruppelederne starter med å si noe om at alle mennesker har egne verdier når det gjelder gode og dårlige handlinger.

Mange verdier er like, men svært mange er individuelle og ulike. Få deltakerne enkeltvis til å skrive ned (eller tenke gjennom) det de tror er like verdier for alle mennesker i Norge.

La dem deretter presentere sine forslag og skriv opp på flip-over det som gruppa er enige om etter en diskusjon.

d) Få deretter gruppemedlemmene enkeltvis til å skrive svar på følgende spørsmål (eller be de enkeltvis å tenke gjennom):

- hva er viktig for meg som person?
- hva er viktigst for meg som person?
- hva er viktig for meg i samhandling med andre?
- hva klarer jeg ikke å tolerere fra andre mennesker?

La hver enkelt presentere dette for gruppa. Diskuter deretter hvilke verdier som ligger bak utsagnene og påpek likheter og ulikheter.

Se etter om noe av det som i innledning ble betraktet som likheter, er en del av det som nå er presentert.

e) Diskuter hvorfor det er viktig å være klar over andre menneskers verdier.

Man unngår fornærmelser, krangel, konflikter. Det skaper respekt, samhandling, forståelse. Det styrker muligheten for åpenhet, troverdighet og samarbeidsevnen.

f) Ta en kort gjennomgang av ”verdihierarkiet”.

Si noe om at det kan være til dels store forskjeller mellom mennesker, men at noe er felles.

Gruppelederne må på forhånd selv ha gjort seg opp en mening om svar på dette spørsmålet.

g) Avslutt med en oppsummering.

Tema 9

Forståelse av andre - empati

Målet med dette temaet er å få deltakerne til å se sammenhenger mellom egne handlinger og hvilken betydning handlingene får for andre mennesker.

Faglige begrunnelser og forslag

Det å kunne leve seg inn i andre menneskers oppfatning av tilværelsen er helt vesentlig for å forstå andre. Samtidig er forståelsen av andre uløselig knyttet til forståelsen av hva egen væremåte betyr for andre, men andre ord oppfatningen av hvorfor bevissthet rundt konsekvenser er viktig i en samspillprosess. Evnen til empati er grunnlaget for å kunne speile seg selv i andre og kunne forstå egne handlinger og handlingenes konsekvenser.

Mennesket er hva det viser gjennom sine handlinger sier konsekvenspedagogikken. Dette er det lett å slutte seg til når det gjelder andre, men ikke når det gjelder en selv. Derfor må gruppedeltakerne bli klar over at en slik betraktning er mellommenneskelig gjensidig. Det må erkjennes at ens egne handlinger er med på å skape andres oppfatninger av en selv som person. Dermed blir både handlingsvalg og en innlevelse i hvordan andre opplever en vesentlig.

Via en tekst er det meningen at deltakerne skal prøve å sette seg inn i personenes situasjonen. De skal prøve å beskrive hvordan de forstår vedkommende og hva de eventuelt ville følt eller gjort dersom de hadde vært i samme situasjon. Det er vesentlig at gruppedeltakerne inntar alle rollene i eksemplet for å få belyst saken fra flest mulig vinkler.

Likeledes bør man etter hvert få deltakerne til å komme med egne eksempler som kan være et grunnlag for diskusjon. I alle eksemplene må man få deltakerne til å innta "den andres posisjon" og prøve å begrunne opplevelsene hvis man "var" den andre"

Gjennomføring

a) Start samlingen med en oppsummering av forrige møte. Denne samlingen berører spesielt samarbeidsevne, mottakelighet, ansvarliggjøring og selvhjulpenhet.

b) Be deltakerne å tenke gjennom hva som er grunnlaget for oppfatning av andre mennesker. La dem deretter legge dette fram for resten av gruppa. Diskuter deretter i gruppa og skriv opp en liste på flip-over.

c) Deltakerne får så enten utdelt en kort tekst i starten på samlingen eller har fått som hjemmelekse å lese igjennom en tekst.

Alle skal fortelle de andre hva de får ut av teksten, hvordan de forstår enkeltpersonene og hva som eventuelt kunne vært gjort annerledes for at alle skulle få oppleve situasjonen bedre.

d) I samlingen skal rollene i eksemplet (eller et nytt eksempel) fordeles blant deltakerne parvis. Deretter diskuter parene hver sin rolle og framlegger for gruppa som helhet hva de anser om løsningene og konsekvensene.

Det blir viktig med en gruppediskusjon, og at det man er enige om blir skrevet på en flip-over. Dette vil kunne gi deltakerne muligheten til å sette seg inn i andre menneskers situasjon og forståelse.

e) Avslutt med en oppsummering.

Tema 10

Bevissthet om følger av handlinger - konsekvensbevissthet

Målet med denne samlingen er å få deltakerne til å tenke igjennom handlingskonsekvenser før man handler.

Faglige begrunnelser og forslag

Denne samlingen skal både inneholde det som er lært tidligere, og legge vekt på en slags oppsummerende og utvidet refleksjon rundt hvilke alternativer og hvilke konsekvenser handlingsalternativene kan føre til.

Konsekvensene skal både gjelde en selv og andre mennesker. Derfor blir det nødvendig å komme innom opplevelser i denne gruppesamlingen. For å få fram den grunnleggende forståelsen må også den enkeltes verdigrunnlag berøres. Det skal være en bevisstgjøring for den enkelte ved at det skjer en avdekking av deltakernes tanker med hensyn til egne verdier og at de ser en indre sammenheng med evnen til empati..

Lag 2 eksempler på utfordrende tema som ikke er utfyllende i sitt innhold. Et av eksemplene kan brukes i pkt. c, det andre kan være til reserve for punkt e.

I denne samlingen skal vi bruke kunnskapen fra tema 1 og tema 2 og fra innføringskurset i konsekvenspedagogikk til å se på helheter og konsekvenser. Derfor er det viktig at gruppelederne er med på å få fram følgende momenter i gjennomføringen:

- Hva er utfordringens alle sider, beskrivelse av helhet og detaljer?
- Hva finnes av alternative løsninger?
- Hva slags opplevelser og tanker har du når du utfører handlinger som går greit?
- Hva slags opplevelser og tanker får du når du utfører handlinger som er nødvendige i livet, men som er ekstra utfordrende (tenker man da på konsekvenser)?
 - fokuserer du på detaljer eller på gjennomføringen som helhet?
 - hva sier du til deg selv (indre samtale), både under utførelsen og etterpå?
 - hva sier omgivelsene dine om utførelsen?

Gjennomføring

a) Start med en kort repetisjon av forrige samling.

I denne samlingen er det spesielt ansvarliggjøring, selvhjulpenhet, selvaktualisering, troverdighet og samarbeidsevne som utfordres.

b) Spør om noen har tenkt på verdier og empati siden sist. Drøft dette i gruppa og prøv å få gruppedeltakerne til å se verdier og handlinger som en slags enhet.

c) Presenter det første eksempelet

Deltakerne skal først individuelt skrive ned eller tenke gjennom hva de forbinder med eksempelet, hva de mener er nødvendig å innhente av opplysninger og hvilke handlingsalternativer som er aktuelle dersom de ikke får særlig mer informasjon..

Deretter presenteres dette i gruppa fra hver enkelt.

Handlingsalternativene diskuteres og skrives opp på flip-over.

d) Deretter skal deltakerne to og to diskutere hvilke konsekvenser som handlingsalternativet fører til. Disse presenteres deretter for gruppa og skrives ned på flip-over. Bruk ordene - hvem, hva, når, hvor, hvorfor

Forslagene diskuteres deretter i gruppa.

Det er av stor betydning å få med både kortsiktige og langsiktige perspektiver på konsekvensene. Likeledes hvem som har fordeler, hvem som eventuelt må lide, og hva en mener er riktig å gjøre mot sine medmennesker.

Det er også av betydning å få fram hvorfor det er viktig både å bli klar over kortsiktige konsekvenser og langsiktige konsekvenser.

e) La gruppedeltakerne komme med utfordringer/problemer som de selv har opplevd eller skal møte. Velg et av disse og ta en « light-versjon» av gjennomgangen ovenfor.

Si til deltakerne at alle temaene vil bli tatt opp neste gang.

Tema 11

Bevissthet om følger av handlinger - konsekvensbevissthet

Målet er det samme som forrige gang

Begrunnelser og forslag

Denne samlingen er en oppfølging av forrige samling, en fortsatt trening på et komplisert tema. Det man ikke kom gjennom sist kan fortsettes eller eventuelt utdypes. Sannsynligvis vil gruppemedlemmene komme fram med eksempler fra Leira. Disse bør tas opp like seriøst som alle andre eksempler fordi det er livet på anstalten som er de innsattes aktuelle livsarena. Prøv imidlertid å generalisere løsningsforslagene og begrunnelsene også til livet etter soning.

I denne samlingen er det nødvendig å komme inn på emner som rus, kriminalitet, forholdet til andre mennesker og ærlighet. Det siste emnet kan godt få en del oppmerksomhet fordi det tilhører punktet ”troverdighet” i 7-punktsprogrammet. Ærlighet har også stor betydning for forholdet mellom mennesker og de konsekvenser som uærlighet kan medføre.

Gjennomføring

a) Start med en kort repetisjon av forrige samling og presiser punktene i 7-punktprogrammet.

b) Ta fram noen av de problemene som gruppedeltakerne presenterte forrige gang og gjennomgå dem i forhold til “oppskriften” i forrige samling. Det vil være opp til gruppelederne om det er nødvendig med en ”light-versjon” eller ikke. Kanskje er det vesentlig at alle deltakerne mer åpent får diskutert sine tema som oppleves som utfordrende.

c) Avslutt med en oppsummering og forbered deltakerne på eventuelle flere samlinger der dere skal gå inn i mer åpne og sammensatte hverdagstemaer som vil utfordre alle temaene som til nå er behandlet.

Gruppemedlemmene kan nå begynne å tenke gjennom det de selv mener er dagsaktuelle utfordringer i livet på Leira eller i livet utenfor anstalten, for eksempel på permisjoner. Likeledes vil det være gunstig å tenke på generell løslatelsesproblematikk etter at man har gjennomgått de ulike temaene.

Kommentar

De beskrevne samlingene skal som nevnt være grunnlaget for det videre arbeidet.

Dersom deltakerne har fått med seg essensen i samlingene, vil diskusjonene, avklaringene og løsningsforslagene i det videre gruppearbeidet ha en helt annen kvalitet og en annen realistisk gjennomførbarhet.

Dersom en gruppe skulle ha behov for å styrke refleksjonsgrunnlaget, bør gruppelederne sørge for en samling der man oppsummerer momenter fra ulike temaer og tar de opp til drøfting i en nødvendig repetisjon.

Det som helt sikkert vil være nødvendig, er at gruppelederne/veilederne i det videre arbeidet passer på at refleksjonene skjer i forhold til det allerede lærte, og at man bruker de samme faguttrykkene gjennom alle gruppekonstellasjoner.

Gruppedeltakerne skal kjenne igjen ”fagsjargongen” og føle seg sikre på hva som menes. De skal også gjøre viktige faguttrykk til sine egne. I tenkning, som er en indre tale, er det vesentlig at vedkommende har et indre språk som inneholder uttrykk som kan utdype forståelse og refleksjon.

Temaer videre

Når alle har gjennomgått de 11 første temaene, kan det hende at man har fått tilfredstilt det nødvendige. Men for noen kan det være nødvendig å holde prosessen ved like. Temaene som er gjennomgått har vært et slags intensivt bevisstgjørende treningsopplegg, og det kan bli aktuelt å bli mer generell og ta fatt i alle typer hverdagsproblemer.

Det er av betydning at teknikkene og bevisstheten brukes videre. Forlag til løsninger bør hele tiden reflekteres i forhold til temaene i tidligere gruppesamlinger.

a) Hver samling bør starte med en kort repetisjon av forrige gangs diskusjoner og spørsmål om det har skjedd noe av betydning siden sist for gruppedeltakerne.

Man tar en runde på dette. Hver enkelt må få uttrykke seg uten avbrytelser. Det åpnes opp for spørsmål og kommentarer fra de andre.

b) Deretter tas det opp problemer som krever avklaring, både kortsiktig og langsiktig.

Det kan både være utfordringer og uklarheter eller problemer som «har stått i kø» for å bli diskutert og som man har brent litt inne med eller vært usikker på om man vil presentere. Gruppen bør hver gang avgjøre hva som er mulig og nødvendig når det gjelder løsningsforslag.

Forslag til andre momenter

- **Måter å tenke på ved utfordringer og problemer - hva er mønsteret?**
- **Omstrukturering av tanker – alternativer og kontroll på egne handlinger**
- **Betydningsfulle andre – hva er viktig – hvem bør det være?**
- **Begrunnelser, rasjonaliseringer og unnskyldninger**
- **Forhandlinger og selvhevdelse i sosiale sammenhenger**
- **Selvhjelp – aktuelle livsutfordringer**

Litteratur

- Bay, J. (1982): *Avvikerne og ansvaret*. Oslo. Cappelen Forlag A.S.
- Bay, J. (1995): *Konsekvenspedagogikkens arbeidsgrunnlag og mål*. Upublisert manus. København.
- Bay, J. (1995): *Konsekvenspedagogikkens uddannelsesprinsipper*. Upublisert manus. København
- Bay, J. (1995): *Konsekvenspedagogikkens filosofiske grundtænkning*. Upublisert manus. København
- Bruner, J. (1999): *Mening i handling*. Århus: Forlaget Klim.
- Enerstvedt, R. Th. (1999): *Normalisering*. Upublisert manus UiO.
- Dreier, O. (1993): *Psykososial behandling*. København: Dansk Psykologisk Forlag
- Habermas, J. (1990): *Kommunikativt handlande*. Gøteborg: Daidalos
- Hammerlin, Y. / Larsen, E.(1997): *Menneskesyn i teorier om mennesket*. Oslo : Ad Notam Gyldendal
- Hansen, Wilhelm Meek (red.) (1999): *Fengselsbetjent : kompetanse – kontakt- framtid*. Oslo : Kommuneforlaget
- Henriksen, J. O. / Vetlesen, A. J. (1998): *Nærhet og distanse : grunnlag, verdier og etiske teorier i arbeid med mennesker*. Oslo : Ad Notam Gyldendal
- Vetlesen, Arne Johan (red) (1996): *Nærhetsetikk*. Oslo : Ad Notam Gyldendal
- Tranøy, Knut Erik (1998): *Det åpne sinn*. Oslo : Universitetsforlaget
- Aadland, E. (1993): *Etikk for helse- og sosialarbeidarar*. Oslo: Det Norske Samlaget.